

Ciril Zlobec

33. V PRIČAKOVANJU NOVEGA DNE*

*... Pa vendarle: zakaj
vso dolgo pot spomina,
zakaj iz roda v rod
ta strah,
tako ko stopimo iz sebe?*

*Kot da usoda ni kot vsaki stvari
nam odmerila daljav,
da bi iz njih se prepoznali,
videli, kaj smo.*

(2. triptih o narodu, Druga pesem)

Preveč ni manj usodno kot premalo. Narod, ki se razočaran iz sivine dneva umika v zgodovino in se v njej tolaži z njenimi miti ali pa iz nje v ta svoj dan prinaša in vanj presaja najbolj mračne podobe preteklosti, svoje in svojih očetov, se bo v večnem iskanju samega sebe iz roda v rod opotekal, ujet med preveč in premalo, ne da bi kdaj spoznal, kdo in kaj zares je.

Zgodovina ni neskončno dolga in razkošna aleja, v kateri bi vsakogar, ki si tega zaželi, čakal piedestal za njegovo pomembnost. Zgodovina, tudi naša, je najpogosteje nikoli dokončno prirejena zgodba o ljudeh brez človeka. Svojo lastno, nemo zgodbo, ki pa je malokdaj razpoznavni obraz v zgodovini, si vsak sam zase iz dneva v dan, vetru in dežju navkljub, s prstom zapiše v pesek svojega spomina.

Vanj, v svoj spomin, jo prihajam prebirat tudi jaz.

To sem čutil že, ko sem zapisoval prvi stavek te knjige: moja zgodba je moj spomin in moj spomin je moja zgodba.

* Poglavje iz avtobiografskega romana *Spomin kot zgodba*, ki bo prihodnji mesec izšel v redni koledarski zbirki Prešernove družbe za leto 1998.

Seveda se zavedam: za druge morda neprepričljiva, za sumničave dvomljiva, za tega ali onega od tistih, ki se bodo v njej našli, morebiti celo krivična. S številnimi znanci in neznanci, prijatelji in zoprniki sem potoval, zgodovinsko gledano, skozi isto zgodbo, ki pa se v meni cepi v njihovo in mojo; kadar se drugi gnetejo v njenem žarišču, sem jaz zanje kvečjemu le radoveden opazovalec od zunaj; kadar se jaz cmarim v njenem ognjenem jedru, me oni neprizadeto gledajo iz hladne sence z roba jase.

Njihova in moja zgodba, ista le za površno oko.

Moja zgodba. Zame edina resnična, edina, ki se mi sproti ne razblinja. Moja zgodba, čeprav nisem v njej sam, kar nekaj jih je, ki so zašli vanjo in v njej ostali: ne vsi, le nekateri, ki so me v življenju bolj kot drugi klesali, gnetli, tesali, jedkali, rezkali, me tako ali drugače skušali oblikovati po svoji podobi; tisti, ki so me poskušali pohabiti v drži in besedi; ne vsi, samo nekateri, ki so me na silo odrinjali s poti ali pa me, opotekajočega se, podpirali, padlega dvigali; tisti, ki so mi, malodušnemu, vračali upanje ali mi spodkopavali vero vase, me vzgajali ali pohujševali, hvalili ali blatili, mi bili zvesti ali me izdajali, mi zadajali rane, od katerih človek lahko tudi umre, a mi jih tudi previjali in me zdravili, me hranili z ljubeznijo ali zastrupljali s sovraštvom ... vsi so v tem prepletu mene z njimi in njih z mano moja intimna zgodba. Brez njih bi tudi mene ne bilo.

A zakaj *prav* zdaj, zakaj *še* zdaj ta občutek, ki se mi vsiljuje kot spoznanje? Zakaj ta nenadni poskus notranjega reda v kaosu mojega življenja? Kot da sem si doslej odpiral vrata samo vanj, zdaj pa bolj in bolj iz njega, tako sem že ves notri, tako zelo notri v tem nenavadnem času, ki je bil in še traja.

In sem zmeden, ko skušam razumeti ta svoj čas, zmeden, ko s težavo prepoznavam sebe v njem.

Zapeljiva in varljiva slika v *chiaroscuro* maniri. Ko vidim njeno bistvo v njenih osenčenih delih, mi jih prekrije svetloba; ko jih odkrivam v svetlobi, spolzijo čeznje sence negotovosti.

Le s težavo nadziram svoje oko, vzgajeno ob črnobelih podobah brez skrivnostnih prelivov.

Toda druga polovica osemdesetih let in vsaj še prvo leto devetdesetih nista bili črnobeli. Vse je bilo en sam veličasten *chiaroscuro*: vsak je videl v njem, kar je hotel, kar se je najbolj prilegalo njegovi duši. Mnogi so ga videli kot negotovost, mnogi kot nepredvidljivost.

Bil sem med slednjimi.

In ta nepredvidljivost je bila popolna, eden najbolj zgoščenih, zanosnih trenutkov, ko smo čutili, da se dogaja nekaj velikega, in v tem občutku smo resnično bili večji od sebe, po dolgem mrtvilu spet samozavestni sleherni

dan, ki smo ga živeli, po dolgem času spet brez potrebe po umiku v zgodovino ali prebegu v prihodnost.

Ni nas motilo, da nam ni bilo čisto jasno, kaj se v resnici dogaja z nami in okrog nas, nezmotljivo pa smo čutili, da se vse dogaja v nas, najbolj zares in v celoti prav v nas. Življenje se je v vseh svojih odtenkih zgoščalo pred našimi očmi, iz trenutka v trenutek; dogodki, tudi tisti, ki smo jih sami sprožali, so nas prehiteli, nepredvidljivost na vseh ravneh je postala naše vodilo in navdih. Pričakovanje je bilo močnejše od tveganja; ne počasi, drug za drugim, ne kot kratkovidneži in slepci za jasnovidnežem, vsi hkrati smo kot po navdihu stopili v *slutnjo prihodnosti*; kaotično dogajanje je postajalo pomembnejše od dogodka samega. Samo občasno, kot senca prek obraza, je spolzela prek nas kaka mitična podoba iz zgodovine, se zasvetlikala pred nami v junijski travi kaka blede kresnička prihodnosti, ni pa nas prevzela, da bi se sklonili k njej in si jo vzeli v dlan.

Prehitevale so nas vseh vrst nepredvidljivosti.

»Ne smete sprejeti vabila na simpozij v Benetkah,« so mi z depešo sporočili iz zunanjega ministrstva v Beogradu, »Jugoslavija ga bojkotira.«

»Ni me delegirala Jugoslavija,« sem odgovoril, »zato mi ministrstvo udeležbe na srečanju ne more prepovedati.« In ne brez samovšečnosti sem dodal: »Vabljen sem osebno, kot gost.«

Štirje smo bili povabljeni kot posebni gostje: svetovno znani jugoslovanski disident Milovan Đilas, ljubljanski nadškof in slovenski metropolit dr. Alojzij Šuštar, do takrat meni še neznan Hrvat, viktimolog Zvonimir Šeparović (prvi zunanji minister v Tuđmanovi vladi) in jaz. Nerazumljiva logika v izboru, ki je tudi nas, povabljenca, presenečala.

Simpozij z nenavadno dolgim naslovom *Človekove pravice in verska svoboda v Evropi za mir in v helsinškem duhu* je sklicala ista medvladna evropska organizacija kot tri leta prej znameniti *Forum kulture* v Budimpešti, ki sem se ga bil tudi dejavno udeležil.

Prišle so delegacije vseh evropskih držav (razen Albanije) ter delegaciji ZDA in Kanade: zunanji ministri ali ambasadorji, katoliški škofje in najvišji predstavniki pravoslavne cerkve, pa tudi muslimanski cerkveni dostojanstvenik. In, kajpak, pisatelji in drugi kulturniki z že kar mogočnim številom na Zahodu živečih disidentov z Vzhoda.

Vse delegacije so bile uradno rangirane, vsaka je imela svojega vodjo. Uradno samo Jugoslovani nismo bili delegacija, čeprav smo bili (z nekaterimi znanimi strokovnjaki za razpravo po sekcijah) med najbolj številnimi. Torej tudi svojega vodje nismo mogli imeti.

Nastala je protokolarna zadrega; na mizi, v tradicionalni obliki oglate podkve, je radovednim televizijskim kameram ponujalo svoje barve in grbe

sedemintrideset državnih zastavic. Razpoznavno znamenje državne pripadnosti vodij posameznih delegacij, ki so se posedli za njimi.

Stol, namenjen za vodjo jugoslovanske delegacije, je ostal prazen.

Najprej zadrega, potem panika med ljudmi iz protokola.

»Kdo je šef vaše delegacije?« je med nas, ki smo dokaj neprizadeto opazovali to zadrego, z lune padel eden od organizatorjev.

»Nimamo ga.«

»Pa saj to je nemogoče!«

Mladenič iz protokola je osuplo nekam odbrzel in se takoj nato vrnil s podpredsednikom deželne vlade Veneto, gostiteljice simpozija: »Kako naj to pojasnimo drugim? ... Novinarjem? ... Javnosti?«

Njegova zadrega je bila večja od naše.

»Izberite enega izmed vas ...nam je vseeno, kdo je to ...Vsakčas se bodo začele otvoritvene slovesnosti.«

Đilas in Šuštar nista bila videti v zadregi, za trenutek sta s svojim pogledom obvisela na meni. Šeparovića ni bilo zraven. »Vi ste med nami najstarejši,« sem rekel Đilasu.

»Težko sem dobil nazaj svoj potni list,« se je nasmehnil Đilas, »ne bi rad, da bi mi ga spet vzeli.«

Ozrl sem se po dvorani, Šeparovića še zmerom nisem opazil.

»Potem pa bodite vi, gospod metropolit, vodja naše delegacije« sem pohitel z novim in zadnjim možnim predlogom, »vi ste nepolitična osebnost ... vam nobeden nič ne more.«

Nadškof Šuštar se je prostodušno in hkrati zadržano, *kot sodi k njegove-
mu stanu*, nasmehnil, skoraj zasmejal, sklenil kot v milo prošnjo svoje roke, da so bile, tako sklenjene in navzgor kipeče med njim in mano, kot ptica pred vzletom, »Jaz? To vendar ne gre,« in razpolovil je milo prošnjo svojih rok in mi jih narahlo položil na rame, »Kar ti bodi šef, če že mora kdo biti.«

Ko sem z zmedenimi občutki sédel za zastavico naše države, mi je nekdo od zadaj potrkal s prstom po rami: »Prosim vas, odstranite se s tega stola.«

Po sledi njegovega glasu sem se z rahlim obratom glave ozrl v neznančev obraz, ki je, rahlo sklonjen nad mano, stišano, a ukazovalno govoril v moje desno uho.

Kaj se dogaja? sem ga vprašal z nejevoljnim pogledom.

»Jugoslavija tu nima uradne delegacije in vi je ne morete zastopati za to mizo. Prosim, odstranite se.«

»Kdo pa sploh ste?« sem se namrščil.

»Iz zunanjega ministrstva.«

»Ne,« sem zatrmaril, »kar tu bom obsedel.«

Mož se je molče odtiholazil in se čez kakih deset minut, ko so se slovesnosti že začele, vrnil za moj hrbet, mi s prstom, kot prvič, pomenljivo potrkal po rami in mi skozi stisnjene zobe brlizgnil, tokrat v levo uho: »Telefoniral sem v Beograd, v zunanjem ministrstvu vztrajajo, da takoj zapustite to mesto.«

Nisem se ozrl, da bi mu še enkrat pogledal v obraz, samo napol sem nagnil glavo, da bi me lahko razločno slišal, ko sem mu, iz spodobnosti do razprave, ki je že potekala, jezno šepnil v odgovor: »Pa še enkrat telefonirajte v Beograd. Povejte jim, da nisem njihov uslužbenec in da bom ostal, kjer sem.«

Ko sem bil na vrsti za razpravo, je plenarni seji, povsem po naključju, predsedoval dr. Alojzij Šuštar.

Moja osnovna teza je bila polemična: vse religije in ideologije, tudi krščanstvo in marksizem, se imajo za univerzalne, in prav to je vzrok številnim napetostim in medsebojnim spopadom. Primerjal sem vatikansko *Navodilo o krščanski svobodi in osvoboditvi* in slovenski Statut ZK: domala ista logika mišljenja.

Če bi bili verujoči radikalno verni, sem sklenil svoje razmišljanje, in privrženci laične ideologije radikalno zvesti sami sebi, bi se konfrontacija med nami nikoli ne nehala. Dosledno izpeljana univerzalnost nujno vodi v spopad.

Že ob pavzi, kmalu po moji razpravi, mi je predsedujoči nadškof Šuštar, ko je v družbi nekaterih drugih cerkvenih dostojanstvenikov šel mimo mene, ki sem še sedel za mizo in si urejal zapiske, prijazno položil roko na ramo: »Lepo ste povedali, gospod Zlobec ... čez dve uri bo papež podrobno o vsem informiran.«

Bilo mi je v veliko zadoščenje, ko je celotno posvetovanje potekalo v duhu strpnosti, verske in politične. Tudi Sovjeti in Američani se tokrat niso več dajali med sabo kot v Budimpešti, najostrejša polemika se je vnela med sovjetsko intelektualno emigracijo (Vladimir Ljubimov, Aleksander Ginzburg) in tistimi, ki so ostali doma (tudi pri nas znani pisatelj Aleksander Dudincev). V glavnem pa se je ruska stran skoraj samo opravičevala: *Stalin je bil res tiran ...toda že Hruščov ...Brežnjev je začeti razvoj za nekaj časa sicer zavrl, toda ...zdaj je čisto drugače: z Gorbačovom smo dobili perestrojko in glasnost ... Ne ovirajte nas, pomagajte nam.*

Bilo je veliko prijaznosti, strpnosti v razlikah, tudi odprtih src za nova prijateljstva.

Sam jih težko sklepam, s tujci še neprimerno teže, toda s Slovenci, s katerimi se srečujem v tujini, veliko laže in hitreje kot doma.

Že prvi dan sva z metropolitom dr. Šuštarjem postala prijazno pozorna drug do drugega. Naslednjega dne sva bila že prijatelja. In to nenadno prija-

teljstvo med nama, še preden sva si ga priznala z besedo, so takoj opazili tudi drugi: nezavedno sva začela zaostajati za njimi na naši skupni poti od hotela, kjer smo stanovali, prek Trga sv. Marka do pomola, skupaj sva obsedela tudi na ladji, ki nas je peljala do Otoka San Giorgio, kjer smo imeli svoj simpozij, in skupaj sva se seveda držala, kdaj pa kdaj že tudi pod roko, na poti nazaj, z ladjo z Otoka, potem, sprehajaje se prek Trga sv. Marka do hotela, ko sva morala v recepciji ali pred vrati moje ali njegove sobe še malo postati, da bi drug drugemu uspela do kraja povedati, kar se je sproti, vso pot, tudi v tistih kratkih trenutkih postajanja pred vrati v hotelu, zapisovalo in dopisovalo v naju, da sva si, spominjam se, med sprehodom pod arkadami Markovega trga, veselo presenečena nad odkritjem v sebi, pogledala v oči:

»Občutek imam, da sva si tu v Benetkah postala že prijatelja, zakaj se ne bi tikala?« mi je že drugi večer najinega bivanja v Benetkah med kratkim sprehodom po večerji predlagal nadškof Šuštar in mi ponudil roko, »jaz sem Alojz, ti mi pa kar Lojze reci.«

»Jaz sem pa Ciril,« sem mu takoj pritrdil s kreplekim stiskom roke.

Veliko smo posedali skupaj: nadškof, Đilas in jaz. Veliko smo se pogovarjali, vendar o ničemer, kar bi lahko koga spravilo v zadrego, zato je bilo naše besedovanje bolj splošno, včasih tudi samo vljudnostno površno.

Zadnji dan, med poslovilno večerjo, ki je trajala dlje kot prejšnji dve in bila tudi sicer prav mediteransko slovesna, sem ob Đilasu postajal kar nemirem od radovednosti, ki je v meni rasla in rasla do neobvladljivosti: kako se v resnici počuti ta nenavadni človek poleg mene, med vojno eden najbolj brezobzirnih revolucionarjev, po vojni prvi in po vsem svetu znani jugoslovanski politični disident?

Razpoloženje pri večerji je bilo spodbudno, zaupal sem mu, o čem ob njem razmišljam.

Đilasa moja radovednost ni presenetila.

Nekoliko odmaknjeno se mi je nasmehnil kot človek, ki se po utrujenosti, ki jo čuti v sebi, zaveda, da je njegova pot v bistvu že za njim, še ozreti se mu ni treba, da bi jo s pogledom premeril, preden bi ocenil njeno dolgost in smisel.

»Razumeti hočemo človeka,« je, gotovo ne prvič, bolj sam zase razmišljal, kot mi odgovarjal, »ne potrudimo se pa, da bi razumeli čas, v katerem je živel.«

Ni dajal vtisa, da se mu zdi vsiljivo in nespoštljivo, ko sem ga vprašal: »Pred vojno in med vojno ste bili eden vodilnih komunistov v Jugoslaviji, potem nenadoma vodilni disident ...«

»Spet vas moram spomniti na pomen časa. Med vojno smo znali in zmogli izpeljati, kar smo pred njo načrtovali, še prej pa sanjarili ... potem pa,« spoznanje je bilo še zmerom grenko, »nismo bili več zmožni ničesar velike-

ga ... kot da se je svet nam na ljubo ustavil in da bo ostal, spet nam na ljubo, zmerom tak.«

Bil sem presenečen, da v njegovih besedah ni nobenega patosa, ne zaradi navezanosti na svojo resnico, ki mi jo je razlagal, ne ob spominu na vse, kar je moral zaradi nje prestati.

Iskal sem ga v obeh polčasih njegovega življenja, revolucionarja in disidenta, pa se mi je zdel emocionalno nekako abstrakten, nevtralen do lastne misli.

»Ta zamrznitev sveta in življenja pri nas ni zmogla, če smem tako reči, ne prave demokracije ne prave svobode ...Kajti bistvo obeh, demokracije in svobode, je nepredvidljivost ...Mi pa smo načrtovali ...načrtovali, zagotovo se še spominjate, nizali smo petletko za petletko.«

Toda pri tem ni dodal, kot sem bil pričakoval: Zato sem povzdignil svoj glas, se razšel s Titom, preživel toliko in toliko let v zaporu.

Zdaj sem ga razumel, zakaj ni pred slavnostnim otvoritvenim zasедanjem hotel sesti kot vodja delegacije za jugoslovansko zastavico (*Teško sem dobil nazaj svoj potni list, ne bi rad, da bi mi ga spet vzeli*), morda je živel že v svojem tretjem času, ne več revolucionar in ne disident, le še čuvar lastnega spomina na oboje, na svojo veliko zgodbo. Ki pa je bila takrat že tudi sklenjena.

Pišem o sebi. In prav zato moram pisati tudi o drugih. Takšna je pač logika pisanja. In jaz sem mu zavezan. Čutiti se *zavezanega* pisanju je pogosto prav to, kar nas v tej dejavnosti najbolj določa: nekakšna neubranljiva, celo vsečna podrejenost besedi in njenemu logičnemu povezovanju z drugimi besedami v stavku, v zgodbi, ki jo zapisujemo. Tako je to druženje z besedo, ne zmerom, pravzaprav samo v najbolj srečnih trenutkih, nenehno preizkušanje drug drugega; avtor preizkuša moč in prožnost besede, beseda vodi avtorja za roko po temnih labirintih svojih nešteti možnosti.

Tako se dogaja tudi z mano. Marsikaj, kar je v mojem spominu komaj še utripalo, si je samo utrla pot, zašlo v to zgodbo, kot je ostalo zunaj nje marsikaj, kar se mi je zdelo, dokler je bilo samo še spomin, pomembno in nepogrešljivo.

Kaj je že zgodba, na katero ne morem več vplivati, kaj pa v spominu še zmerom neprečiščeno čustvo v tem času, *ki je bil, a še traja?* Kajti prav v tem času so se dogajale velike stvari, hkrati pa so se v njem zgostile in se še zgoščajo številne pritlehnosti, ki so v nerazumljivem nasprotju z njimi. Tokrat je zgodovina, za krajši trenutek, kot smo bili mislili, stopila naravnost med nas, vsa naša sedanost je bila zgodovina.

Toda kaj še ostane posamezniku, se zdaj sprašujem, ko je med nami vsak dan več tistih, ki si jo prilaščajo, ne manj grabežljivo kot katerokoli drugo materialno dobrino? To divje lastninjenje naroda in njegove zgodovine, ki pa

je medtem, ponižana in razžaljena, že stopila iz naše sedanjosti, mi narekuje previdnost, če me narava že ni obdarila s tisto diplomatsko skromnostjo, s kakršno si najbolj zviti zlatijo, za javnost, svojo podobo.

Bil sem več kot samo zraven, bi se lahko pobahal, tudi formalno in uradno skoraj na vrhu, resda na dokaj oblem vrhu novonastale slovenske države, pa vendar: takrat smo bili vsi v zgodovini, pravzaprav že kar zgodovina sama, vsak na svojem mestu, vsak ves tam, kjer se je sam sebi ali drugim zdel nepogrešljiv ali pa se je tam znašel, kjerkoli že, po golem naključju. Vsi skupaj smo bili trdna celota brez razpok, da smo se čudili sami sebi in je tudi svet spoštljivo gledal na nas, kajti takrat smo bili res večji ob sebe samih.

Moj spomin na ta čas, ki je bil, a še traja, je razklan na dvoje, en njegov del je še zmerom tam, drugi pa že tu, pa tudi jaz sem ves tam in tu, vendar si nisva, ta in oni jaz, tako oddaljena, da se ne bi lahko s čisto normalnim, nepovišanim glasom pogovarjala z ene na drugo stran reke.

Na ta psihični zaplet nisem bil pripravljen; če bi se bil zavedal zgodovine, ki je tudi mene potegnila v svoj krog, bi takrat najbrž pisal dnevnik. Kajti dnevnik je avtorjev *alter ego* trenutka, iskrenost in neposrednost sta njegovi največji vrednoti, v njem imajo svoje mesto tako nekontrolirani izlivi skritih ljubezni kot izbruhi nerazumljivih sovraštev. Zapisovalcu je vnaprej priznana pravica, da lahko sodi in obsoja vse okrog sebe, sam je, kakršenkoli že je, edino merilo vsemu, o čemer piše. Siceršnja pisateljska zavezanost pisanju v dnevniku nima svojega stalnega sedeža, kot ga ima v pesmi, v prozi, v dramatiki.

Nikoli torej nisem pisal dnevnika. Tudi v tistih velikih dneh ne. Toda ... če bi ga vendarle pisal ...

2. 6. 1988: *...Včerajšnje zborovanje o kulturi v Cankarjevem domu je marsikoga presenetilo. Še preden se je začelo, je Alenka Puhar s prijatelji zbirala podpise k protestnemu pismu proti aretaciji štirih mladih ljudi. Med aretiranimi osebno poznam samo Davida Tasića. Vendar so vsi okrog mene govorili o aretaciji Janeza Janše in še treh drugih.*

Novica je učinkovala eksplozivno; nobenega strahu ni bilo čutiti, celo zaskrbljenosti ne, zborovalce v Linhartovi dvorani je zajela neka čudna samozavest, ki je bila sicer politično naelektrena, ne pa tudi jezljiva, naglo in neustavljivo je rasla, vzvalovala, prestopila nevidne bregove, se osamosvojila, postala prava pravcata evforija, nekakšno nenadno 'razsvetljenje' kulturnikov, da smo, ko mislimo isto in čutimo skupno, pomembna sila, ki ne sprejema nikogar nad sabo.

»Vidva sta še najbližje politiki.« je nekdo rekel in vsi so se strinjali in predlagali, naj midva z Milošem Mikelnom takoj stopiva v stik z 'najbolj odgovornim' v politiki.

Klicala sva notranjega ministra Tomaža Ertla. Nisva ga dobila, zvedela pa sva, da so fantje (ali samo Janša?) v vojaškem priporu. Zvezo z vojaškim sodiščem sva dobila takoj in brez težav. Zahtevala sva pogovor z javnim tožilcem, ni ga odklonil.

Včeraj sva ga obiskala. Bil je nepričakovano prijazen. Vpričo naju se je po telefonu dogovoril s preiskovalnim sodnikom, ki naj bi naju danes natančneje informiral, takoj po prvem zaslišanju aretiranih.

Točno ob enajstih, kot je bilo dogovorjeno, sva se z Mikelnom danes spet oglasila na vojaškem sodišču; preiskovalnega sodnika ni bilo, tožilec pa nama je v pojasnilo ponudil v branje pismo, ki naj bi ga tik pred najinim prihodom napisal Janša svoji sestri. Prosi jo, naj mu čimprej prinese najnujnejše stvari (zobno pasto, ščetko itd.) in ji sporoča, da ne želi z nikomer drugim imeti nobenega stika.

Pismo, lastnoročno napisano, ni zbuvalo suma, da ne bi bilo pravo. Z Mikelnom nisva vedela kam iz zadrege. To pismo in včerajšnja evforija v Cankarjevem domu – preprosto: ne najdem se.

Nekaj pa je bilo neizpodbitno: dogajale so se velike stvari, velike predvsem v nas samih. In to nas je nosilo. Nepredvidljivost je rasla, postajala skoraj telesno otipljiva, *nekaj se dogaja, nekaj se bo zgodilo ... Kaj?*

Nobenega dvoma ni bilo več: zgodovina je že bila med nami. Vanjo smo se vpisovali nekako lahkotno in razposajeno: bila je še nepopisana knjiga, za vse je bilo še dovolj prostora, toda nekateri, bolj jasnovidni, so že slutili prihodnjo gnečo v njej.

Vsi smo s polnimi pljuči vdihavali in izdihavali nekakšen disidentski zrak. Tudi ZK, Socialistična zveza, najbolj hrupno seveda mladina.

Jože Smole si je po poljskem vzoru omislil okroglo mizo vseh *drugače* mislečih pri nas. Toda slovenska ladja, čeprav še brez krmarja, je že bila odplula na odprto morje ...

Svet za kulturo pri Republiški konferenci SZDL je še zmogel zbirati *drugače* in različno misleče kulturne ustvarjalce, kaj več kot varne strehe pa jim ni mogel dati.

V Beogradu je zavladal Milošević in slutiti je bilo, kam bo usmeril svojo politiko in kakšna sredstva bo pri tem uporabljal.

Slovenija je že neustavljivo ubirala nasprotno pot.

Beseda, govornjena in pisana, je v vseh svojih različicah spet postala naučinkovitejše slovensko orožje.

In *kulturniki* smo bili zaradi nje najpogosteje in najbolj na udaru. Spet, večkrat, tudi jaz osebno. Tako ali drugače v povezavi z mano in samostojno spet tudi moj sin Jaša. Toda politični obrat je bil očiten: napadi so prihajali iz drugih republik, vmes so bili že prvi okopi. Še smo priznavali Jugoslavi-

jo, bila je pač neizpodbitna realnost, hkrati pa vse bolj glasno poudarjali, da ne kakršnekoli.

Na zborovanju v Cankarjevem domu (2. 6. 1988) so že padale težke besede, bil sem med redkimi, ki smo še vljudno govorili o nepremagljivi krizi v državi:

Napačna je misel, ki rojeva očitek, da se Slovenci iz samega egoizma ali zaradi svojega dekadentno ekonomskega zgledovanja po Zahodu trgamo od domovinskega telesa Jugoslavije, res pa je, da nas skoraj brez izjeme prevzema, blago rečeno, temeljno počutje nelagodnosti, ko razmišljamo o sebi v svoji skupni državi, ki noče ali ne more v korak z razvitim svetom, ampak si na vse kriplje prizadeva za jugoslovansko povprečje, bolj kot za enakost za izenačenje, čeprav na srhljivo nizki ravni, ki nas vse bolj iztisaka iz napredne Evrope ...

In vendar je bil to po svoje čudovit čas, vsaj takšen je moj spomin nanj; vsi smo se zavedali, da se mora prej ali slej izčistiti v razpoznavno podobo, ki se je mozaično že sestavljala pred našimi očmi, zato je vsak hotel vgraditi svoj kamenček vanjo. Vsak, tudi kdor je dotlej živel od tuje misli, je razmišljal; kdor je bil več govornik, je govoril; pisniki so pisali; ljudje podobnih pogledov smo se združevali; z drugače mislečimi smo se sproščeno soočali, polemizirali med sabo, se pripravili in tudi obtoževali drug drugega, se zbliževali in se razhajali, selektivno rušili in branili stare vrednote in prav tako selektivno sprejemali in odklanjali nove, ki naj bi šele stopile med nas; bili smo, skratka, potrebni drug drugemu, živeli smo od pritrjevanja in zanikanja, zavedali smo se, da smo samo vsi skupaj resnično dogajanje; v njem smo čakali na *veliki dogodek*.

In kdor si je pridobil sloves pokončne drže, izvirmosti v misli in besedi, prožnosti v neposrednem soočanju z drugače mislečimi in čutečimi (in drugače pričakujočimi), je takoj dobil svoj orakelj, svoje svetišče, kamor je na bolj ali manj vznemirljive miselne in besedne obrede vabil svoje somaševalce: Bojan Stih je imel svoje *Večere* v Ljubljani, Tone Partljič v Mariboru, Viktor Žakelj na Bledu, jaz na Zemonu pri Vipavi, in zagotovo še kdo kje drugje.

Povsod isto: nemir in radovednost, nejasna pričakovanja, nepotešljiva potreba po potrjevanju sebe v soočanju ali vsaj tihem preverjanju ob misli in besedi tistih, ki naj bi s svojim imenom uživali javno zaupanje ali pa obetali vsaj zanimiva presenečenja.

Novodobni slovenski oraklji. Nihče med nami ni poskušal biti prerok, občinstvo pa nas je vseeno potiskalo v ring nekakšnega prerokovanja: kako bo na volitvah ... kdo bo zmagal ... kaj bo *potem*: bomo živeli boljše ali slabše?

Tri nemirna leta sem se vozil po enkrat na mesec na Zemono, humorno

in tvegano: Zlobec na *Zlobčeve večere*. Tako jih je namreč uradno poimenoval Klavdij Koloini, njihov organizator, ne da bi me bil prej vprašal za mnenje. Dvorana je bila zmerom polna in nikoli se nismo razšli pred polnočjo.

Po treh letih sem ugotovil, da ne morem več, da sem se preprosto naveščal, kot se pač človek navešča tudi lepih stvari, v resnici pa sem se prestrašil: kaj če se mi kdaj zgodi, da se bom s svojim gostom pogovarjal pred napol prazno dvorano?

Človek mora znati končati, oditi ob pravem času, *sem skrivoma*, tudi pred očmi svojih najbližjih, pokadil svoji nečimrnosti.

Toda spomin na tista tri leta je ostal. Nikoli ni bil nečimr, je pa še zmerom lep.

Med gosti sem imel tudi Trstenjaka in nadškofa Šuštarja. Z obema sem se že prej tikal. Kako ju ogovarjati javno, pred širokim občinstvom?

Z dr. Trstenjakom je šlo lahko, saj je komaj dajal vtis, da je duhovnik.

V resnični zadregi sem bil, ko sem imel v gosteh nadškofa.

»Naj te v pogovoru pred občinstvom tikam ali vikam?« sem ga vprašal.

»Lepo te prosim,« se je ob mojem vprašanju ljubeznivo začudil dr. Šuštar, »saj se že dolgo tikava. Kar Lojze me kliče kot ponavadi.«

Vseeno sem bil previden: občinstvu sem že v prvem stavku povedal, *da sva s nadškofom stara prijatelja, da se tikava in da se bova zato, na njegovo željo, tikala tudi v tem pogovoru*.

Moja previdnost ni bila odveč, bila pa je, vsaj v določeni meri, zaman; celo med nekaterimi duhovniki, ki sploh niso bili zraven, je završalo: »Kako nesramen je ta Zlobec, še nadškofa je prisilil, da se mora z njim tikati.«

Ob prvem srečanju sem Šuštarju to omenil, pa je samo zamahnil z roko in oba sva se razumevajoče nasmehnila človeški ozkosti, ki je povsod doma.

Ko so bile polemike med Srbijo in Slovenci najbolj razgrete, mi je na Zemonu nekdo predlagal, in drugi so mu takoj pritegnili, naj povabim koga iz Srbije, kakega znanega in resnega človeka, češ da bi se s srbskim nacionalizmom radi seznanili iz prve roke.

»Ali naj vam pripeljem očeta srbskega nacionalizma?« sem jih vprašal.

»Ćosića? To bi bilo imenitno.«

»Bom poskušal.«

Dobrica Ćosić je bil takoj zato, vendar si je isti trenutek premislil: »Ne verjamem, da bi bilo v teh časih to pametno.«

Naletel sem na oviro, ki sem jo bil pričakoval, zato se nisem umaknil. Prepričeval sem ga, dokler mi ni spet obljubil, a si je čez kak dan spet premislil, vzrok je ostal isti: ne bi bilo pametno.

Končno je pristal, vendar s pripombo, da bo vse, kar ve in misli o srbskem in vseh drugih nacionalizmih v Jugoslaviji, napisal, prebral in da si ne želi vprašanj, na katera bi moral odgovarjati.

Vse sem mu obljubil, računajoč, da mi vseh obljub, ko bova oba pred razvednim zemonskim občinstvom, le ne bo treba spoštovati.

Prišel je. Ne sam. S sabo je pripeljal kar tri psihiatre: Jovana Raškovića, tudi srbskega akademika, ki je komaj nekaj mesecev pred tem ustanovil v hrvaškem Kninu srbsko stranko, ki je kmalu potem dvignila upor proti Hrvatski, ter dve slovenski psihiatrinji, njegovi stari prijateljici, ena je bila z Golnika, druga menda iz Ljubljane.

Čosić je bil očaran nad lepo in polno dvorano, prostor in ljudje so dajali vtis visoke kulturnosti. Bil pa je še zmerom opazno živčen in zaskrbljen. Skušal sem ga pomiriti že v uvodnem nagovoru občinstvu z omembo stare moralitete, da gosta sprejemamo spoštljivo tudi takrat, ko se z njim ne strinjamo.

»Tako so tudi mene sprejeli v Beogradu,« sem pedagoško pojasnjeval, »čeprav me imajo za največjega slovenskega nacionalista; za Dobrico Čosića, našega nocojšnjega gosta, največjega živečega srbskega pisatelja, pa je splošno znano, da ni samo nacionalist, ampak že kar oče srbskega nacionalizma. Če se midva vseeno lahko normalno pogovarjava ... no, saj vem, da bo vse tako, kot mora biti.«

Čosić je prebral, kot mi je bil napovedal, svoj precej dolg, literarno odlično napisan politični esej o vseh *naših* nacionalizmih. Vedel sem, kaj misli, vseeno pa sem bil presenečen, ko sem ga poslušal: prepričljivo je dokazoval, da so Srbi zmerom bili in ostajajo *narod časti*, da so v tej svoji obsedenosti storili tudi marsikaj hudega, vendar praviloma predvsem sami sebi. Ko je govoril o nas Slovencih, je v praksi pritrdil moji misli, s katero sem ga bil pred začetkom predstavil občinstvu v dvorani: ne samo gostitelj do svojega gosta, tudi gost do svojega gostitelja se mora vesti spoštljivo. In res je govoril o nas Slovencih kot prijatelj o prijateljih; za vse druge pa skoraj ni našel dobre besede; najostrejši je bil do Hrvatov, očital jim je tudi, takrat je bilo to v modi, genociden odnos do Srbov.

Iz občinstva se je oglasil mlad Hrvat, služboval je kot zdravnik v Ajdovščini, in srbskemu gostu izbruhal milo za drago: moral sem posredovati, poskušal sem ga umiriti, ni pa si pustil vzeti besede, dokler ni povedal vsega, kar se je bilo nabralo v njem.

Bil je topel junijski večer, pravzaprav že noč. V košatih krošnjah dreves okrog gradiča je nenadoma krčevito završalo, da smo se kot na nepričakovan klic v stiski vsi ozrli proti oknom: nedvoumna napoved bližnje nevihte. In res je takoj nato zagrmelo, najprej nad Čavnom, potem kot v odgovor nekje daleč nad Krasom. Drevesa so ječala, grmenje je postajalo vse glasnejše in bobnelo je nepretrgoma, kot bi se bil utrgal vrh gore in se kotalil v dolino. Potem je udarila strela. Kot ognjena, razcefrana puščica je preparala temo od vrha do tal. Zdelo se nam je, da blizu nas.

Grmenje je postalo veliki orkester, ki se ne more uglasiti. Veter je še kar naprej divje lasal goste krošnje. Spet strela. Luči so ugasnile. »Tako bomo prinesli sveče,« se je oglasil natakar Jovica, toda luči so se takoj na to spet prižgale. Spogledali smo se, skoraj začudeni, da smo še vsi tam, kjer smo bili, kot bi bila tista kratka tema nekakšna dimna zavesa, med katero bi utegnili odnesti koga izmed nas.

Potem se je ulilo. Veter je le še mirno razčesaval razmrščene krošnje, grmenje se je utrudilo, kot da se je kamniti plaz s Čavna in Nanosa umiril v dolini in je bilo slišati le še posamezne okruške z grebenov obeh gora.

V podporo Dobrici Čosiću, ki ni želel odgovarjati mlademu hrvaškemu zdravniku, se je oglasil njegov prijatelj Jovan Rašković. Povedal nam je prigodo, ki je ni mogel domisliti med kratko nevihto, imel sem ga na sumu, da sta jo bila s Čosićem že vnaprej pripravila:

... V splitsko bolnišnico so pripeljali moža, ki ni že od konca vojne z nikomer spregovoril besede. Bili so prepričani, tudi njegovi svojci, da je za vselej izgubil zmožnost govora. Nihče ni vedel ne slutil, zakaj.

Njegov sobni zdravnik, čeprav so moža pripeljali v bolnišnico zaradi neke druge bolezni in splošne oslabelosti, se je kmalu začel zanimati zanj. Bolj kot za druge paciente. Vse pogosteje ga je obiskoval, posedal ob njegovi postelji, kadar je bil dežuren, ga ogovarjal, se večkrat in za dolgo zastrmel v njegove oči, v katerih je zmerom bolj odkrival neko prošnjo in strah.

Čez mesec dni se je zdravniku zazdelo, da tega moža od nekod pozna, da je te oči nekoč že videl.

»Ali niste vi tisti, ki je med vojno ...?« je izrekel svoj sum.

In takrat je bolnik, je svojo pripoved nadaljeval Rašković, nenadoma jokaje spregovoril: »Ja, bil sem med tistimi ...«

Jovan Rašković je za kratek trenutek postavil svoji zgodbi nizek jez in se ocenjujoče ozrl po nas; ni mu bilo težko odkriti, da nam je nelagodno. Potem je uganko razrešil: *Zdravnik, čeprav je bil med vojno še otrok, je v njem prepoznal enega izmed klavcev svoje družine ...ustaša.*

Kaj naj stori? je moralno dilemo in človeško travmo splitstega zdravnika, Srba, prevzel nase kninski Srb Rašković, *naj ga prijavi, naj se mu kako drugače maščuje?*

In veste, kaj je storil zdravnik, moj prijatelj? Odpustil mu je. In to mu je tudi povedal.

Takšni smo mi Srbi, je končal svoj prispevek k razpravi o vseh naših nacionalizmih kninski psihiater Jovan Rašković.

Zgodba je bila ganljiva, ni pa me prepričala kot tudi ne občinstva v dvorani. Preveč je bila literatura, tudi če je bila resnična.

Ko sem poslušal Raškovića, sem se moral ugrizniti v jezik, da tudi sam nisem povedal podobno grozljive zgodbe, ki pa je bila iz drugega loga.

Ko je na eni izmed sej predsedstva Zveze pisateljev Jugoslavije padel s srbske strani na račun Hrvatov očitek o njihovem genocidnem odnosu do Srbov, o rezanju vratov in sekanju glav iz sovraštva in podobno, sem v iskanju ravnotežja v grozodejstvih na obeh straneh izpovedal svojo izkušnjo:

Ko so se četniki aprila 1945 unikali čez Kras in Vipavsko dolino v Italijo, so kar za šalo komu od domačinov, civilistov, odrezali glavo in se z njo žogali ali jo kot bojni prapor nosili nataknjeno na bajonet. Torej vsaj med vojno kaj posebno ljubeznivi tudi Srbi niso bili.

Moja zgodba, žal, ni bila prepričljiva; vsaj ne za obe strani. Pri kavi, med odmorom, me je zelo znan srbski pisatelj, eden najbolj umirjenih in razsodnih, pa še moj prijatelj povrhu, prijazno podučil:

Ti tega ne razumeš. Za Srba je vsaka vojna tudi preizkus junaštva.: lahko je sovražnika bombardirati, ga zasipati s topovskimi granatami; tudi ko nanj streljaš s puško ali mitraljezom, mu ne gledaš v oči, drug drugemu sta samo abstraktna tarča, edina misel, ki vse obseda, na eni in drugi strani, je zmaga ali poraz. Toda, ko nekoga zgrabiš za lase, potegneš nož in vidiš vso grozo v njegovih očeh, a mu vseeno prerežeš vrat ... tega ne zmore vsak, za to je potrebno junaštvo.

Kolikokrat mi je ta zgodba v svoji izvorni grozljivosti stopila živo pred oči ... med zadnjo, v vsakem pogledu genocidno vojno med Srbi in Hrvati najprej na Hrvaškem, potem še v Bosni ...